

הפרנס הירושלמי עלי בן יחזקאל הכהן: לתרומתו של חובב שירה

טובה בארי

עלי הכהן בן יחזקאל הוא דמות ידועה ומתועדת היטב בכתבי היד מהגניזה, ועל פועלו בתחומים שונים יש לנו עדויות בשפע. שמו המלא, העולה מתעודות הגניזה, הוא עלי הכהן החבר בן יחזקאל החזן בן שלמה החבר. מכתבים ומסמכים מתוארכים שיצאו מלפני האיש הזה ואף נכתבו בכתיבת ידו הטיפוסית נשתמרו בגניזה לעשרות. אחרים מהם פורסמו בידי יעקב מאן וש"ד גויטיין וכעת הם מרוכזים בספרו הגדול של משה גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה,¹ ואשר לזכרו הברוך מוקדש מאמר זה. מן המקורות הללו עולה שעלי הכהן בן יחזקאל פעל בארץ ישראל בין שנות השלושים לשנות השבעים של המאה האחת עשרה.² גיל מכנה אותו 'הפרנס' הירושלמי,³ ואף אני אשתמש בכינוי זה לשם נוחות. הוא ישב רוב שנותיו בירושלים וניהל במשך שנים רבות את ענייניה של הקהילה המקומית. עלי הפרנס היה מקורב אל שני גאוני ארץ ישראל, שלמה בן יהודה גאון (נפטר בשנת 1051) ודניאל בן עזריה נשיא וגאון, שירש את מקומו (נפטר בשנת 1062), ואף חיבר שירים לכבוד שניהם⁴ ועמד בקשרי התכתבות ענפים עם נכבדים במצרים. עלי הפרנס אהב שירה; ולצד עשרות מכתבים רשמיים ששיגר מתוקף תפקידו ומסמכים שאישר בחתימתו, שרדו בגניזה מאות רבות של שירים ופיוטים שהעתיק בכתיבת

* אני מודה לפרופ' שולמית אליצור שקראה את המאמר והחכימה אותי בהערותיה.

1 מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, א-ג, תל אביב תשמ"ג, ושם א, עמ' 491, הערה 810; ג, איגרות 440-455. להלן: גיל, ארץ ישראל.

2 אפשר שמכתבו אל אביתר הכהן משנת 1071 הוא התיעוד האחרון ממנו. ראה גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 490.

3 לא ראיתי שגויטיין מכנה את עלי הכהן בן יחזקאל פרנס. אבל ידוע על עלי הכהן בן חיים במצרים המכונה 'הפרנס הנאמן', עמו מתכתב עלי בן יחזקאל הכהן. ראה ש"ד גויטיין, חברה ים תיכונית, Los Angeles-Berkeley-London 1971, *A Mediterranean Society*, vol. II, p. 609; וכן אצל גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 490.

4 על כך בהמשך.

ידו האופיינית, הדחוסה, החסכונית. טעמו הספרותי היה מפותח והוא בחר להעתיק מיצירותיהם של משוררים חשובים בני זמנו ואלה שקדמו לו. כאדם משכיל בן הזמן הוא ניסה כוחו בכתיבת כמה יצירות שיריות, שירי שבח לגאונים של ישיבת ארץ הצבי כנזכר, וכן כמה פיוטים מסוג הרהט, פיוטים למילה ולחתן וכנראה כמה פיוטים לשבועות. עוד נמצא במורשתו הספרותית, וכמובן בעצם כתיבת ידו, קובץ גדול של פתיחות ספרותיות לאיגרות.⁵

שירי עלי הכהן בן יחזקאל ושאלות ייחוס

כאמור, כתיבת ידו הטיפוסית של עלי הפרנס מוכרת ומזוהה בקלות על פי איגרותיו הרבות החתומות בשמו. לעומת זאת, הערכה מדויקת של מכלול יצירתו השירית מעוררת קשיי ייחוס וזיהוי. כידוע, השם עלי רווח מאוד בתקופת הגניזה הקלסית ולא מעט משוררים נתכנו בשם זה.⁶ יתרה מזו, אנו מוצאים גם כוהנים בשם עלי הפועלים בתקופה זו בארץ ישראל ובמצרים, אך לא כולם היו גם משוררים. כאלה הם למשל עלי הכהן בן חיים, שעמו עלי הפרנס עמד בקשרי התכתבות ענפים,⁷ ועד היום לא נמצא שיר חתום בשמו (עלי הכהן בן חיים), או נכדו של עלי הפרנס, שנקרא על שם סבו: עלי הכהן בן יחזקאל, ופעל בסוף המאה האחת עשרה וראשית השתיים עשרה. מפאת הברל הזמנים ביניהם מובן שאין ליחס לנכד שירים שהעתיק עלי הפרנס, הסב. לעומת שני אלה, שאין כל הוכחה שכתבו שירה, זוהה משורר בשם עלי הכהן, שלעיתים מוסיף לשמו גם את תוארו, אלוף. שיריו נשתמרו בהעתקה אוטוגרפית, השונה באופן ניכר מכתבת ידו של עלי הפרנס.⁸ מכאן שלא כל שיר או פיוט חתום 'עלי הכהן' באקרוסטיכון, ואפילו מוכח שהוא בן הזמן והמקום, ניתן לייחס לעלי הפרנס.⁹

5 ראה להלן הערה 30.

6 על פי הקטלוג של מפעל השירה והפיוט בגניזה ע"ש עזרא פליישר, נמצאו שמות כגון: עלי בן נתנאל, עלי בן בשר, עלי בן יוסף, עלי בן זכריה. המפורסם והפורח מביין כל העללים האלה הוא עלי החבר בן עמרם (מנהיג קהילת הירושלמים בפסטאט באמצע המאה האחת עשרה). על האיש, פועלו ושיריו ראה כעת: א' ברקת וט' בארי, עלי בן עמרם, מנהיג ומשורר; מעגלי תקשורת בקרב ההנהגה היהודית באגן הים התיכון במאה ה-11 (עומד לראות אור).

7 ראה למשל גיל, ארץ ישראל, ג, תעודות 449-452 ועוד.

8 על זיהוי האיש ושיריו ראה ט' בארי, 'שניים שהם שלושה: לבירור זהותם של כמה פייטנים מזרחיים מן המאה האחת עשרה', מחקרי ירושלים בספרות עברית, כא, אסופת מאמרים לזכר מנחם זולאי, תשס"ו, עמ' 171-182.

9 זיהוי שגוי כזה אירע כאשר שיר שבח שנכתב לכבוד דניאל בן עזריה נשיא וגאון, ואשר חתום 'עלי הכהן', יוחס לעלי הפרנס. לשיר ולייחוס ראה ע' פליישר, 'קוים חדשים לדמותו של

העובדה שהשמות 'עלי' ו'יחזקאל' הכוהנים נשנים באותה משפחה יצרה קושי נוסף בזיהוי מחברם של פיוטים שנושאים אקרוסטיכון שמי זה. אחד הבנים של עלי הפרנס נקרא יחזקאל בן עלי הכהן,¹⁰ וכשם זה ממש חותם פייטן מוכשר, שפעל כבבל במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה.¹¹ לא פלא שחוקרים שונים טעו לחשוב שהפייטן הבבלי הוא אביו של עלי הכהן הפרנס.¹² כפי שהראיתי, הפייטן הבבלי יחזקאל הכהן בן עלי, על אף שיתוף השם, אינו שייך ישירות אל משפחתו של עלי הפרנס הירושלמי.¹³ קושי נוסף בשאלות ייחוס קשור בדרכו של עלי הפרנס בהענקותיו: הוא נוהג לשלב את שירי עצמו בין פיוטים של יוצרים אחרים. על כן יצירה שירית שנושאת אקרוסטיכון שמי כגון 'עלי', או 'עלי הכהן', וגם 'עלי החבר' אין בה די כדי ליחסה לעלי הפרנס בוודאות, אפילו אם היא מועתקת בכתב ידו.¹⁴ על כן נראה לי שניתן לייחס לעלי הפרנס בוודאות רק פיוטים החתומים בשמו המלא: עלי הכהן בן יחזקאל, או עלי בן יחזקאל הכהן וכיוצא באלה.¹⁵ אך פיוטים הנושאים חתימה קצרה בלבד ומועתקים בכתיבת עלי הפרנס דורשים בדיקה מעמיקה וייחוסם לו אינו חד-משמעי. לעומת זאת, נראה לי שניתן לייחס לעלי הפרנס בוודאות שירי שבח שנכתבו לכבוד נכבדים בני זמנו ומקומו, ואשר נשתמרו בעצם כתיבת ידו, גם אם הם חתומים בקצרה, כגון עלי או עלי החבר. קביעה זו נשענת על ההנחה הסבירה ששיר שבח לכבוד נמען המוזכר בשמו במפורש הוא יצירה חד-פעמית שנועדה להימסר לנמען, ושימושה הוא למאורע הנתון ואין סיבה שמשורר אחר יעתיקה.¹⁶

- רב דניאל בן עזריה נשיא וגאון, שלם, תשל"ד, עמ' 54-74. זיהוי כתיבת ידו האוטוגרפית של עלי הכהן אלוף הוכיחה את בעלותו על שיר השבח, ולא כפי שסבר פליישר. ראה על כך אצל בארי, בהערה הקודמת.
- 10 הוא חתום על שטר אירוסין בפסטאט משנת 1093. ראה גיל, ארץ ישראל, א, עמ' 614. הוא גם נסע למצרים בשליחות הישיבה בירושלים. גיל, שם, עמ' 615.
- 11 דיון ביחזקאל הכהן בן עלי, כולל מהדורה מלאה של שיריו, ראה כעת: ט' בארי, 'שירי יחזקאל הכהן בן עלי', קבץ על יד כה (כרך לזכרו של עזרא פליישר, בדפוס).
- 12 זיהוי כזה העלה ע' פליישר במקומות שונים, אבל גם ש"ד גויטיין קיבל את הזיהוי הזה.
- 13 במאמרי שבהערה 8.
- 14 כבר ציינתי למעלה משורר אחר בשם עלי הכהן, בן זמנו של עלי הפרנס, וידוע גם עלי החבר בן עמרם שחיבר פיוטים ושירים, וראה למעלה בהערה 6. אבל גם עלי הפרנס נושא בתואר 'חבר', שאותו קיבל כנראה מדניאל בן עזריה, וראה לזה חתימתו באיגרת אל אברהם בן פראת אצל גיל, ארץ ישראל, תעודה 438. וראה עוד להלן, הערה 37.
- 15 בשיריו הקצרים הוא צופף את האותיות המרכיבות את שמו בראשי התיבות בטור השירי.
- 16 הכוונה לשירים שכתב לכבוד שלמה בן יהודה גאון ודניאל בן עזריה נשיא וגאון. לשני שירים לכבוד שלמה בן יהודה גאון ראה: א"מ הברמן, 'קרובה לחנוכה מרבי שלמה בר

ואלה הפיוטים ושירי החול שייחוסם לעלי הכהן בן יחזקאל הפרנס
נראה לי ודאי:¹⁷

- 1 'ע[...ך חתן האל ימהרה', לחתן. סימן: ועלי בר יחזקאל הכהן חזק.
- 2 'עצובת רוח שכולה וגלמורה', לכבוד שלמה בן יהודה גאון. סימן: עלי בן יחזקאל הכהן חזק.¹⁸
- 3 'עליך נשענתי / להחיש תשועתי' (רהט?). סימן: עלי בר יחזקאל הכהן חזק (ראה בנספח).
- 4 'עת ללדת יימן צור עולמים' לברית מילה. סימן: עלי בר יחזקאל הכהן חזק (ראה בנספח).
- 5 'ערלות חמש נביא הגליף' לברית מילה. סימן: עלי הכהן בר יחזקאל חזק.
- 6 'עשה עמנו לטובה אות' (רהט?). סימן: עלי בן יחזקאל חזק.
- 7 'עלץ לבי בתורתך' (רהט?). סימן: עלי בן הכהן בן יחזקאל חזק.
- 8 'עטרת בעל אשה לאיש' (לארוס). סימן: עלי הכהן ובן יחזקאל חזק.
- 9 'עתיק יומין קדם כל בריה', לכבוד שלמה בן יהודה גאון. סימן: עלי, כל אות ארבע פעמים.¹⁹
- 10 'אהלל הודיה / לשוכן שמי עליה', לכבוד דניאל בן עזריה וחברי הסנהדרין. סימן: א-ת עלי.²⁰
- 11 'אזמר שמך שומיע שיחה', לכבוד דניאל בן עזריה וילדיו. סימן: א-ת עלי.²¹
- 12 'עזרת ישרים / זרע ברורים / לקבץ פזורים / דר בשמי מרומים', לכבוד דניאל בן עזריה. סימן: עלי החבר יחי (ראה בנספח).

- יהודה', סיני נג (תשכ"ג), עמ' קצא-קצב. לשני שירים שחיבר עלי הפרנס לכבוד דניאל בן עזריה נשיא וגאון ראה: ע' פליישר, 'תעודות ספרותיות לתולדות הגאונות בארץ ישראל', ציון מט (תשמ"ד), עמ' 385-393, ושם באחד השירים גם אזכור של נכבדי הסנהדרין בימיו. פליישר מציין שהחתימה הקצרה 'עלי' בשני השירים אינה חלקה לגמרי, אבל העובדה שהם מועתקים בעצם כתיבת ידו של עלי הפרנס ושסגנונם דומה לשירים ודאיים שלו מחזקת את בעלותו עליהם. לשיר שלישי לכבוד דניאל בן עזריה ראה בהמשך, בנספח.
- 17 בהכנת חלק מהרשימה נעזרתי במאגר של המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר. מקורות השירים: 1-9 בכ"י אוקספורד (Bodl. Ms. Heb. f. 29/5) (2729/5), מדף 65 והלאה. שירים 10-11 בכ"י קמבריג' ספריית האוניברסיטה T-S NS 149.43. שירים 12-13 בכ"י קמבריג' ספריית האוניברסיטה T-S NS 146.90. שירים 14-17 בכ"י קמבריג' ספריית האוניברסיטה T-S H 3.104.
- 18 פרסם א"מ הברמן, ראה בהערה 16.
- 19 התפרסם שם.
- 20 פרסם ע' פליישר, ראה בהערה 16.
- 21 פרסם ע' פליישר, ראה בהערה 16.

פיוטים שייחוסם לעלי הפרנס סביר אבל אינו חד־משמעי

- 13 'עשה פלא אלהינו והביט מהרה' (רהט?). סימן: עלי הכהן חזק.
 14 'ירד אדון משמי מעוני', שבעתא לשבועות. סימן: א-ת, עלי החבר.
 15 'משמים עניתה אנוכי בקולות ז' (=שבעה)', שבעתא לשבועות. סימן: עלי, שלוש פעמים.
 16 'אנוכי אמרתה לעם נבחרים', גוף משבעתא 'משמים עניתה'. סימן: א-ת.
 17 'עדה אשר בארבע נתונה', משבעתא לשבועות (גוף). סימן: עלי עלי עלי הכהן.

אף שעלי הכהן היה חובב שירה מושבע, יכול שיריו קטן למדי. להערכתו, הוא לא היה חזן מקצועי ועל כן לא נדרש לספק פיוטים לביצוע במסגרת תפילות הציבור. סוגי השירים שבהם יצר, הכוללים שירי חול ופיוטים, משקפים כתיבה לעת מצוא להזדמנויות מיוחדות, כגון לכבוד טקס חתונה או ברית מילה של אחד מנכבדי הקהל, או שירי השבח לכבוד מנהיגי הדור הגאונים של ישיבת ארץ הצבי, שלמה בירבי יהודה גאון ודניאל בן עזריה נשיא וגאון. פיוטיו האחרים הם מיני רהטים, מן הסוגים הנפוצים מאוד בתקופת הפיוט המזרחי המאוחר ואשר ייעודם אינו מוגדר בהקשרים ליטורגיים מקובלים.²² מן הפיוט הקלסי כנראה רק השבעתא לשבועות על רכיביה מיוצגת בחיבוריו. אפשר שחיברם בהשראת הפיוטים הרבים לשבועות שאותם העתיק.

העתקות השירים של עלי הכהן

נראה לומר שאת עיקר תרומתו של עלי הפרנס בתחום השירה יש לראות בליקוט והעתקה של מאות רבות של פיוטים משל יוצרים שונים ומתקופות שונות. כמעט כל סוגי הפיוט המוכרים מיוצגים בהעתקותיו. לסוגי הפיוט הקלסי שייכים הקרובות, דהיינו הפיוטים המעטרים את תפילות העמידה (קדושתאות וקרובות י"ח ושבעתות), וכן פיוטים המעטרים את קריאת שמע וברכותיה בכורך ובערב (מערכות יוצר ופיוטי מעריב). גם סוגי השירים ה'אופנתיים' של תקופתו, תקופת הפיוט המזרחי המאוחר, מיוצגים בהעתקותיו, כגון פיוטי המצדר, הרהטים, הפזמון ופיוטי עושה השלום. אפילו פיוטי נשמת, מחידושי האסכולה הספרדית, מתועדים אצלו. עוד נמצא בכתיבת ידו העתקות של סדר עבודה ליום כיפור, סליחות, תוכחות, קינות

22 המונח רהט וסיווג השירים שנתכנו כך מחכה עדיין לבדיקה מעמיקה. לעת עתה ראה לעניין זה אצל ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשס"ח, עמ' 300-301; הנ"ל, 'ענייני פיוט ושירה', מחקרים מוגשים לשמעון הלקין, ירושלים תשל"ג, עמ' 195, הערה 34.

לתשעה באב, צידוקי דין, הספדים ופיוטים לחתן ולטקס ברית מילה.²³ מתוך רוב כתבי היד ששרדו קשה לעמוד על מטרתו של עלי הכהן באיסוף השירים והעתקתם: לעתים פיוטים מסוגים שונים מועתקים ליד שיר חול,²⁴ וקשה להעלות על הדעת שימוש מעשי לקבצים כאלה. אולי אהבתו הגדולה של עלי לשירה הפייטנית ורצונו לעיין בפיוטים כקורא וכחובב שירה, הניעו אותו להעתיק שירים רבים כל כך. עם זאת שרדו גם קובצי שירה בהעתקתו של עלי הכהן המוקדשים לאסופת פיוטים מסוג אחד: כזה הוא למשל כתב יד קמבריג' ספריית האוניברסיטה T-S H 104.3, אשר בו נשתמרו כמאה וחמישים פיוטים לשבועות בכתיבת ידו של עלי הפרנס.²⁵ אפשר שאוסף גדול ומגוון זה, מצד הסוגים שבו, שימש כאנתולוגיה שחזנים ליקטו ממנו יצירות על פי טעמים וצורכיהם לתפילות החג בציבור. אופן העתקת הפיוטים בכתב היד, המביא לעתים קרובות שניים או שלושה פיוטים מאותו סוג בזה אחר זה,²⁶ לרוב משל יוצרים שונים, משקף נאמנה את המנהג הנפוץ של חזנים בתקופת הפיוט המזרחי המאוחר, תקופת פעילותו של עלי הכהן: בתקופה זו נהגו החזנים להשמיע שניים או שלושה קטעי פיוט מאותו הסוג ממרכיבי מערכת היוצר, כגון שני גופי יוצר בזה אחר זה²⁷ או שניים או שלושה פיוטי אופן, או מאורה וכדומה.²⁸ השיטה שנקט עלי בכתב היד הגדול הזה ניכרת גם בשרידים של קובצי פיוטים קטנים יותר שנשתמרו בכתיבתו: כך למשל בכ"י ניו יורק ביהמ"ל ENA 2769/4-7 מועתקים פיוטים ממערכת היוצר ומקדושתא לשבת פרשת פרה, או בכ"י ניו יורק ביהמ"ל ENA 3444/4 מובאים ברצף סוגי פיוט שונים לשבת חתן, וכיוצא באלה גם בקבצים נוספים. כפי שכבר נזכר, עלי הפרנס לא שימש כחזן והוא לא נזקק לפיוטים שהעתיק להרכיב מהם רפרטואר חזני לתפילה מפויטת. אולי ניתן לראות בהעתקות אלה שילוב של הנעים ושל המועיל: ההנאה שעלי הכהן הפיק מהיצירות היפות עצמן, לצד הענקת אפשרות לחזנים שנוזקקו לכך, ליטול מן האוספים הללו פיוטים מובחרים וראויים.

- 23 על כל סוגי הפיוטים האלה ראה אצל ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים (בהערה הקודמת), על פי המפתח.
- 24 כך למשל מועתקים שירים 10, 11 שברשימה ליד פיוט של יחזקאל הכהן (הפייטן הבבלי). וראה גם בתיאור תכולת כתב היד של שיר 12 בנספח.
- 25 תיאור מפורט על תכולת כתב היד ראה אצל מ' זולאי, 'מחקרי ינאי', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ב, ברלין תרצ"ו, עמ' שמו-שמח.
- 26 כגון מצדדים, גופי יוצר, אופנים, מאורות, אהבות, זולתות ושבעות או פזמונים ועוד.
- 27 לרוב היו אלה גופי יוצר מקוצצים, כי אלה פיוטים ארוכים במקורם.
- 28 שיטה זו מכונה במחקר מערכת כלאיים ביוצר. ראה על זה בהרחבה אצל ע' פליישר, היצירות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 440-453.

מחבתו של עלי הפרנס לשירה עולה גם תרומה עקיפה לחקר תולדות הפיוט והפייטנים. לא זו בלבד שהוא בחר בקטעי שירה מן המובחרים והיפים שנכתבו עד ימיו ותרם לשימורם, העתקת הטקסטים הללו מעידה על מה שהיה מצוי ב'ארון ספרי הפיוטים' של אדם משכיל בזמנו ובמקומו. כך נמצא בהעתקותיו של עלי הכהן מיצירותיהם של פייטנים מתקופות קדומות לימיו, כגון ינאי ואלעזר בירבי קליר, יוחנן הכהן, פינחס הכהן, שלמה סולימן, רב סעדיה גאון, ניסי אלנהרואני, יוסף אלברדאני, או כאלה שפעלו קרוב לזמנו, כגון שמואל השלישי, האיי גאון, יחזקאל בן עלי הכהן (שהוזכר למעלה), דויד הנשיא, יוסף אבן אביתור, יהושע בר כלפה,²⁹ סהלאן בן אברהם, עלי בן עמרם, שלמה אבן גבירול ועוד. לצד אוסף מרשים כזה של גדולי הפייטנים והחשובים שבהם, נשתמרו בהעתקותיו של עלי הפרנס פיוטים רבים של פייטנים שזהותם עדיין אינה מבוררת. כאלה הם למשל עמרם בן מוסאן, יעקב אלאעין, דויד חזן, הליל, שמריה הקטן או פייטנים שרק שמם הפרטי נודע, כגון יוסף, יהודה, יצחק ועוד. העובדה שפייטנים אלה מועתקים בידי עלי הפרנס מסייעת לחוקרים לסמן גבול עליון לפעילותם.

אהבתו של עלי הפרנס לשירה וללשון הפיוט באה לידי ביטוי במפעל נוסף שלו: באיסוף ובהעתקה של פתיחות ספרותיות לאיגרות. בכתב יד קמברג' ספריית האוניברסיטה T-S J 3.3 נשתמרה אנתולוגיה מקיפה של פתיחות מליציות לאיגרות מועתקות בכתבתו הצפופה האופיינית של עלי הכהן בן יחזקאל הפרנס. מכתב היד שרדו ארבעה דפים רצופים, אבל הוא חסר בראשו ובסופו. החלק ששרד מכיל שלושים ושמונה פתיחות ספרותיות לאיגרות.³⁰ קשה לקבוע בוודאות למה שימש האיגרון, וכבר שיערנו למעלה שעלי הפרנס העתיק גם פיוטים לשם ההנאה מהם בלבד. אך סביר להניח שאדם כעלי הכהן, שעמד שנים רבות בצומת החיים הציבוריים של זמנו, ובתוקף תפקידו חיבר איגרות מליציות ארוכות ויפות אל נכבדים שונים,³¹ נזקק בשעת הדחק לדוגמאות משל כותבים אחרים שאותם ליקט. ואולי

29 להעתקת שירי יהושע בר כלפה בידי עלי הפרנס ראה אצל ש' אליצור, פייטן בעידן של מפנה, ר' יהושע בר כלפה ופיוטיו, ירושלים תשנ"ד, עמ' 17, הערה 24; עמ' 19.

30 לפרסום הטקסטים מכתב יד זה וכן על התפתחותה של שירת החול במזרח, עוד לפני עלייתו של המרכז הספרדי, ראה: ט' בארי, 'שרידים מאיגרונים קדומים מן הגניזה', קבץ על יד יח (תשס"ה), עמ' 43-79.

31 כזו היא למשל האיגרת הארוכה אל אברהם בן פראת, שבו משתמש עלי הפרנס באמצעי טורתי מיוחד ולא שגור: באוסף גדול של צמד תארים לנמען שכולם פותחים באות מ"ם, כגון: 'מאופד חן וחסד, מוצנף חנינה ורחמים, מציץ נור ישע, מסתכל עוז [...] מקושט, מקושר, מאוור, מהוור, מאורד, מעוטר, מוקף, מוסבב' ועוד כיוצא באלה רבים. ראה גיל, ארץ ישראל, ג, תעודה 438. שיטה רומה עולה גם מאחת האיגרות הכלולות באיגרון שליקט עלי הכהן (ראה בארי, בהערה הקודמת, קטע ל). לפתיחות ספרותיות נוספות באיגרותיו

התקין עלי את האוסף כאנתולוגיה (כפי שהצענו למעלה בנוגע ללקט הפיוטים) של קטעי מופת עבור לבלרים מקצועיים או מתלמידים צעירים שביקשו להשתלם באמנות האפיסטולרית.

בדברים שהובאו כאן ניסיתי לתאר את מפעלה הספרותי המגוון והחשוב של אחת הדמויות המעניינות מן הגניזה: איש ציבור ידוע ונמרץ, שפעל בארץ ישראל של אמצע המאה האחת עשרה, הוא עלי הכהן בן יחזקאל, ואשר הגניזה הקהירית שימרה בנדיבות את כתביו השונים.

נספח

שלושה שירים לדוגמה מיצירות עלי הכהן בן יחזקאל

א

למילה

עֵת לְלִדַת יִימָן צוֹר עוֹלָמִים
לְהַמּוֹל כָּל זָכָר לְשִׁמוֹנֵת יָמִים
יֵלֵד זֶה הַנִּימּוֹל יֵאָרֶיךָ יָמִים
בְּרָכָה יְהִיָּה בְּקִרְבַּ הָעַמִּים

5 יְחִיָּה בְּטוֹב כָּל לֵילוֹ וַיּוֹמוּ
חַיִּים טוֹבִים יִשְׁבַּע בְּעַמוֹ
זֶה הַנִּימּוֹל יְבָרְךָ אֵל מְרֹמוֹ
יְחִיָּה הַיֵּלֵד לְאָבִיו וּלְאִימוֹ

10 קִהְלֵךְ תִּרְחַם מִשְׁמֵי מְעוֹנָה
אֲמַצֵּם כְּגִבּוֹר בְּמַגֵּן וְצִינָה
לְעֵנָיִים תִּרְאֶה וְתַמְצִיא חֲנִינָה
וְתִשֵּׂים זֶה הַנִּימּוֹל כְּנִיז אֶלְקָנָה וְחִנָּה

15 הַמִּתְנוֹעְדִים בְּיוֹם זֶה לְכָרִית חֲתוּנָה
כְּבוֹד יוֹנְחָלוֹ בְּעֵת וּבְעוֹנָה
הַנִּימּוֹל יְבוֹרֵךְ מִכָּל צַד וּפִינָה
יְהִי אִחַ לְשִׁבְעָה וְאָב לְשִׁמוֹנָה

חיים וחסד עשה צור לעבדו
 זוכר ברית מילה לאברהם ידידו
 קוראים ביום זה לייחדו ולכבדו
 הודו ליי פי טוב פי לעולם חסדו

20

ביאור: 1 עת ללדת: קה' ג, 2. יימן: זימן, קבע. 2 להימול... ימים: על פי בר' יז, 12. 6 חיים... בעמו: יזכה (ישבע) לרוב טוב בקרב עמו. 7 זה הנימול: את הנימול הזה. 8 יחיה... ולא ימו: ברכה שגורה בפיוטים למילה. 9 משמי מעונה: מן השמים, על פי דב' לג, 27. 10 אמצם: חזקם. במגן וצינה: על פי תה' לה, 2: 'החזק מגן וצנה וקומה בעזרתי'. 12 כנין... וחנה: כשמואל, בן (נין) אלקנה וחנה. 13 המתועדים... חתונה: הנאספים לטקס (ולסעודת) ברית המילה. לברית חתונה: השווה שמ' ד, 26: 'חתן דמים למולת'. 14 כבוד יונחלו: נושא המשפט בטור הקודם (המתועדים), והלשון על פי מש' ג, 35. בעת ובעונה: בזמן הזה. 17 יהי... לשמונה: לשון ברכה שיהיה הנימול כמו דוד (שהיו לו שבעה אחים) וישי (שהיה אב לשמונה), על פי שמ"א יז, 12: 'ודוד בן איש אפרתי הזה... ושמו ישי ולו שמונה בנים'. והשווה גם מיכה ה, 4, במשמעות של מושיעי העם, או במשמעות של ברכה כללית, שיהיו לו עוד אחים רבים ושיזכה גם הוא לכנים רבים. 17 חיים וחסד: איוב י, 12. לעבדו: כנראה מכוון לאבי הנימול. 18 זוכר... ידידו: על פי בר' יז, 10-13, ואולי רומז גם לשמו של אבי הנימול. 19 קוראים... ולכבדו: הציבור מודה לאל באמירת 'הודו לה' וכו'. 20 הודו... חסדו: תה' קיח, א ועוד.

מקורו של השיר הוא בכתב יד אוקספורד Bodl. Ms. Heb. f.29 (2729/5), דף 67. הוא מועתק שם בין פיוטים אחרים של עלי הכהן בן יחזקאל ובכתיבת ידו, ואחריו מועתק פיוט נוסף שלו למילה. הפיוט חתום בראשי טוריו בשם מחברו: עלי בר יחזקאל הכהן חזק.

תוכנו של הפיוט שלפנינו שגור ונפוץ ביצירות מסוג זה. נראה שהמחבר הועיד אותו להיאמר בסוף ברכת מזון (רגילה או מפויטת) של סעודת ברית מילה. הוא שימש פתיחה שירית לקטע בפרוזה שבו נאמרו איחולים וברכות לכל הציבור בלשון כגון: 'הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו, ירבו שמחות בישראל, ירבו ששונות בישראל' וכו'. הקטע נחתם בברכת פרידה: 'וכלכם ברוכים'³². נוסחאות כאלה של איחולים

32 לנוסח מלא של טקסט כזה ראה אצל ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 70. על תפוצת המנהג לסיים טקסי שמחה באיחולים כאלה בארץ ישראל ראה: ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 307, הערה 67, ובמקורות שם. על ברכות מזון מפויטות ראה בהרחבה אצל א' שמירמן, ברכות המזון המפויטות מן הגניזה הקהירית, קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן (כרפוס).

וברכות מצויות לרוב בכתבי יד שבהם מועתקים פיוטי קידוש ירחים,³³ והן באות גם במסכת סופרים בתיאור סעודת ראש חודש.³⁴ ייעודו של השיר עולה בבירור מכותרתו ומתוכנו. עניין ברית המילה נזכר במפורש בכל המחזורות: 'זה הנימול' (שלוש פעמים), 'נימול' (פעם אחת) ו'ברית מילה' (במחרוזת האחרונה). הקטע מנוסח בלשון פשוטה וסגנונו ותוכנו קלילים. את הנימול מברכים שיוכה לחיים טובים, שיהיה אהוב ומקובל על קהילתו ושידמה (בתכונותיו) למנהיגי האומה, כגון שמואל ודוד. כמקובל בהקשרים כאלה, גם הציבור שנוטל חלק בטקס מתברך מפי הפייטן. השיר נחתם בדברי שבח והודיה לבורא עולם.

ב

עֲלֵיךְ נִשְׁעַנְתִּי / לְהַחִישׁ תְּשׁוּעָתִי / יוֹצֵר נִשְׁמָתִי / עֲזָרָה בְּצָרָה
בְּרִיךְ נַחֲלָתִי / יְלָדֵי חֲמַדְתִּי / זְקוּף קוֹמָתִי / אֱלוֹהֵי תְהִילָתִי / אִיוֹם וְנוֹרָא
הַכֵּן הַדְרָתִי / נוֹוה בֵּיתִי / חִידוּשׁ זְמַרְתִּי / קָרִיב בְּמַהֲרָה

ביאור: 1 עֲלֵיךְ נִשְׁעַנְתִּי: פנייה לאל בבקשה. יוצר נשמת: על פי מש' כ, 27. עזרה בצרה: על פי לשון תה' מו, 2. 2 נחלתי: את ארץ ישראל. ילדי חמדתי: ואת ילדי החמודים (סמיכות תיאור), הם צאצאי ישראל. זקוף קומתי: מול הגויים השולטים עלי. אלוהי תהילתי: על פי תה' קט, 1. איום ונורא: כינוי לקב"ה, על פי חב' א, 7. 3 הכן הדרתי: יסד, חזק מקום פארי ('הדרתי'), והוא כינוי לבית המקדש. נווה ביתי: את משכני, גם הוא כינוי לבית המקדש או לארץ ישראל. חידוש זמרת קריב: חדש את שירת הלוויים בבית המקדש.

גם מקורו של פיוט זה הוא בכתב יד אוקספורד שממנו הובא השיר הקודם, והוא מועתק שם לפניו. השיר חתום בשמו המלא של הפייטן: עלי בר יחזקאל הכהן חזק. בשונה מהפיוט הקודם הבנוי במחרוזות מרובעות, שיר זה קצר בהיקפו ובו שלושה טורים ארוכים הבנויים משלוש או ארבע צלעיות קצרות החוזרות ביניהן, וצלעית נוספת, אחרונה, שחרוזה קבוע בכל טורי השיר.³⁵ ייעודו של הפיוט אינו

33 עמד על כך ע' פליישר במספר מקומות. ראה: ע' פליישר, 'בירורים בבעיית ייעודם הליטורגי של פיוטי קידוש ירחים', תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 337-351; הנ"ל, 'חדשות לעניין ראש ראשי חדשים', מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל לזכר יוסף היינימן, בעריכת ע' פליישר ו"י פטוחובסקי, ירושלים תשמ"א, עמ' קיא-קלב, ובעיקר קיא-קכב.

34 מסכת סופרים, פרק ט, הלכה ז (מהדורת היגר, עמ' 329). הטקסט השלם נדפס אצל ש' אליצור (לעיל, הערה 32), עמ' 70-71.

35 דגם זה דומה למה שמכונה במחקר 'מרובע ספרדי'. בדגם זה בנה עלי הפרנס גם שני שירים לכבוד דניאל בן עזריה וחברי הסנהדרין (לעיל, שיר 10 ברשימה), וכן את השיר 'עזרת

מבורר, והוא שייך כנראה לסוגי הרהטים או הפזמונים שבוצעו בהקשרים שונים בתפילה המפוּיטת. תוכנו, כשל רהטים אחרים, בפנייה לאל בגוף ראשון, ועיקרו בקשה לישועה וגאולה קרובה.

ג

יי יברך

עֲזַרְתָּ יִשְׂרָאֵל / זָרַע בְּרוּרִים

לְקַבֵּץ פְּזוּרִים / דָּר בְּשָׁמַי מְרוֹמִים

יְרִיק בְּרָכָה / לְאוֹם יִשְׁעוּ מַחֲכָה

שְׁמוּרָה עֲרוּכָה / נִגְדַת תְּמִימִים

הִשָּׁב שְׁבוּתָם / חֲלָקָם וְנַחֲלָתָם

בְּרַךְ נְאוֹתָם / כִּימִים קְדוּמִים

יְבוֹא הַגּוֹאֵל / חֶבֶר יְקוּתִיאֵל

בְּחַיֵּי אֲדוֹנֵינוּ דְנִיָּאל / רֹאשׁ כָּל הַחֲכָמִים

וְרַעוּ יְבָרְךָ / כְּזֶרַע אֲבָרְךָ

מְבִיאֵי עֶרְךָ / לֵילוֹת נְיָמִים

10

ביאור: 1-2 עזרת... מרומים: דר בשמי מרומים (הקב"ה) יבוא לעזרת ישראל ('ישרים', 'זרע ברוורים') כדי לקבץ את פזוריהם. ברורים: נבחרים, על פי דה"א ז, 40. 3 יריק ברכה: ללשון השווה מלאכי ג, 10: 'וההיקותי לכם ברכה'. לאום: לאומה, לישראל. 4 שמורה ערוכה: תארים לברכה השמורה לישראל וסדורה בשבילם; והלשון על פי שמ"ב כג, 5. נגד: מול. תמימים: ישרים, כינוי לישראל. 5 השב שבותם: על פי עמוס ט, 14 ועוד. 6 נאותם: משכנם, מלשון 'נוה', וכאן ארץ ישראל. כימים קדומים: ללשון השווה מל' ג, 4. 7 חבר יקותיאל: משמות בני בתיה (דה"א ד, 18), וכל הפסוק נדרש על שמותיו של משה. ראה בבלי מגילה יג ע"א וויק"ר א, ג (מ' מרגליות, עמ' יא). ולביאת משה רבנו בעת הגאולה העתידה ראה מדרש תנאים לספר דברים לג, 21 (ד"צ הופמן, עמ' 219): "'ד"א ויתא ראשי עם" (דב' לג, 21) ... מלמד שעתידי משה ליכנס בין חבורה לחבורה, בראש חבורה של בעלי מקרא, ובראש חבורה של בעלי משנה, ובראש חבורה של בעלי תלמוד, ונוטל שכר עם כל אחד ואחד'. והשווה גם תנחומא בוכר ויקרא ו (דף ג): 'אמר לו הקב"ה, בעולם הזה עשיתך ראש, ולעולם הבא כשיבואו הצדיקים ליטול שכרן, אתה בא בראש כולן, שנאמר "ויתא ראשי עם" וגו' (דברים לג 21); 'ובד"ר ב, ט: 'אמר לו הקב"ה למשה, אם נקבר אתה אצלם (אצל בני דור המדבר) במדבר, הן

ישרים' (להלן, ג).

באים בזכותך ואת בא בראשם'. אני מודה לש' אליצור על המקורות המדרשיים האלה. 9 ורעו: כמו: את אהובי, חביבו, והכותב מדבר על עצמו. כזרע אברך: כמו שברך את צאצאי יוסף המכונה 'אברך', על פי בר' מא, 43. 10 מביאי ערך: וכמו הכהנים המופקדים על סדר ('ערך') עבודת המקדש. ללשון השווה שמ' מ, 23 ועוד. גם כאן רומז לייחוסו, כהן.

מקורו של שיר זה הוא בכתב יד קמבריג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 146.90. זהו דף אחד כתוב בכתיבת ידו של עלי הפרנס ובו הטקסטים האלה ובסדר זה: 1. 'עשה פלא אלהינו' (רהט) לעלי הכהן (ברשימה למעלה, שיר 13); 2. 'ישמיד אל כל מעויל' (רהט) של יחזקאל הכהן בן עלי (הפייטן הבבלי שנזכר בפנים); 3. 'עזרת ישרים זרע ברורים' המובא כאן; 4. התחלה של הרהט 'סוב זרה זרמת כל גויי' לטהאלן בן אברהם. כפי שכבר נזכר, גם במקור זה מעתיק עלי הפרנס משיריו שלו בין פיוטיהם של יוצרים אחרים. השיר הנדון כאן הוא שיר חול המצטרף אל שני שירי השבח האחרים שעלי הכהן בן יחזקאל חיבר לכבוד דניאל בן עזריה (ראה ברשימת שיריו, מס' 10, 11) ושנדפסו בידי עזרא פליישר. כמו שירו 'אהלל הודיה / לשוכן שמי עליה'³⁶ גם שיר זה בנוי במתכונת של 'מרובע ספרדי', כך שבכל טור ארבע צלעיות, שלוש חורזות ביניהן והרביעית מביאה חרוז קבוע. גם בשיר זה החתימה קצרה: עלי החבר יחי, ולייחוסו המשפחתי, כהן, הוא רומז במילות השיר ('מביאי ערך', טור 10). כאן נוסף על שמו גם התואר 'חבר', שלא מצאתי כדוגמתו בשיריו האחרים. לדעת משה גיל (נמסר בהתכתבות אישית) דניאל בן עזריה הוא שהעניק לו תואר זה,³⁷ ואולי משום כך הוא מבליטו דווקא בשיר שבח לכבוד הגאון. חמישה שירי תהילה פרי עטו של עלי הפרנס הגיעו לידינו והם ממוענים אל בכירי המנהיגים הרוחניים של הדור. בחינת תוכנם, עיצובם וסגנונם של שירים אלה מגלה עד כמה רחוקים הם משירי השבח שנכתבו בספרד באותו הזמן.³⁸

36 ראה אצל פליישר, לעיל, הערה 16.

37 בתואר זה חותם עלי הכהן על מכתב שנשלח מראשי קהל ירושלים אל אברהם הכהן בן פראת, שנדפס אצל גיל, ארץ ישראל, ג, תעודה 439. וראה גם למעלה, הערה 14. עוד נמצא בכ"י קמבריג' ספריית האוניברסיטה T-S NS 201.118 קולופון: זה הקנטרס לרבנא עלי החבר >סנהדרין< >דולה< בר יחזקאל החזן >נוחו ערן?<]. לפניו מועתק סופו של פיוט עושה השלום לשבת זכור ליוסף אלברדאני.

38 על אופיים הכמורפייטני של שירי התהילה של עלי הכהן העיר ע' פליישר במאמרו תעודות ספרותיות (למעלה, הערה 16), עמ' 392. דבריו שם מתאימים גם לשיר שהובא כאן.